

SARF ILMI VA UNING ARAB TILSHUNOSLIGIDAGI O'RNI

Buranov Abulqosim Anvar o'g'li

Yangi asr universiteti Arab tili filologiyasi 2- kurs magistranti

Annotatsiya. *Ushbu tezis arab tilshunosligining muhim sohasi – sarf ilmi (morfologiya) va uning umumiy tilshunoslikdagi o'rnini yoritishga bag'ishlangan. Sarf ilmi so'zlarning ildizidan turli shakllar hosil qilish, ularning ma'no va shakl o'zgarishlari bilan shug'ullanadi. Tezisdagi bu ilmining tarixiy rivoji, asosiy tushunchalari, buyuk olimlarning hissasi, Movarounnahr maktabining roli hamda zamonaviy ahamiyati ko'rib chiqilgan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, sarf ilmi arab tilining “asosiy kaliti” bo'lib, tilni chuqur o'rganish uchun zarurdir. Ushbu ish arab tili o'quvchilari va tilshunoslar uchun foydali manba bo'lishi mumkin.*

Kalit so'zlar: *Sarf ilmi, arab morfologiya, nahv va sarf, tasrif, ildiz va vazn tizimi, Sibavayh, Zamaxshariy, Movarounnahr arab tilshunosligi, Qur'on tili.*

Kirish. Arab tili dunyodagi eng boy va murakkab tillardan biri hisoblanadi. Uning grammatik tuzilishi Somiy tillar oilasiga xos bo'lib, so'zlar asosan uch harfli ildizga asoslanadi. Arab tilshunosligi nahv (sintaksis) va sarf (morfologiya) tarmoqqa bo'linadi.[1] Sarf so'zning ichki qurilishi, shakllanishi va o'zgarishlari bilan shug'ullanadi. Bitta ildizdan yuzlab so'z hosil qilish imkoniyati arab tilini ixcham va ifodali qiladi. Ushbu tezisning asosiy maqsadi sarf ilmining nazariy asoslarini, tarixiy shakllanishini va arab tilshunosligidagi o'rnini ochib berishdir. Mavzuning dolzarbligi shundaki, hozirgi paytda ko'plab o'quvchilar sarf qoidalarini yetarli darajada o'zlashtirmay, matnlarni tushunishda qiyinchiliklarga duch kelmoqda.

Asosiy qism. Sarf ilmi arab tilshunosligining eng qiziqarli va chuqur sohalaridan biri hisoblanadi. Lug'at ma'nosida “sarf” so'zi “o'zgartirish”, “burish” yoki “yo'naltirish” degan ma'nolarni bildiradi. Ilmiy nuqtai nazardan esa u so'zlarning ichki qurilishi, ildizdan turli shakllar hosil qilish va bu shakllarning ma'no farqlarini o'rganadi. Nahv (sintaksis) jumla tuzilishi bilan shug'ullansa, sarf esa har bir so'zning o'zida sodir bo'ladigan o'zgarishlarga e'tibor qaratadi. Bu ikki ilm bir-birini to'ldirib, arab tilining to'liq grammatikasini tashkil etadi. Arab tilining noyob xususiyati — uch harfli ildiz (sullosiy asl) tizimida yotadi. Masalan, **k-t-b** ildizi “yozish” ma'nosini bildiradi. Shu ildizdan quyidagi so'zlar hosil bo'ladi: kataba (yozdi), kitob (kitob), kotib (yozuvchi), maktab (maktab), maktuba (yozilgan) va hokazo. Bitta ildizdan o'nlab, hatto yuzlab so'z chiqishi mumkin. Bu tizim tilni ixcham, boy va ifodali qiladi.

Sarfning asosiy tushunchalari:

1. Ildiz (asl): So'zning asosiy harflari, odatda uchta.
2. Vazn (qolip yoki scale): So'zning shakli, masalan, fa'ala, fa'ala, mufala va boshqalar.

3. Tasrif: Fe'l va ismning zamon (moziy, muzori', amr), son, jins va holat bo'yicha o'zgarishi.

4. Muserred (oddiy) va mazid (qo'shimchali): Ildizga qo'shimcha harflar qo'shilishi orqali yangi ma'nolar hosil qilish.[5]

Bu qoidalar Qur'on tilini to'g'ri talqin qilishda juda muhim. Masalan, fe'l shakllaridagi farq oddiy jumlada ham chuqur ma'no farqini keltirib chiqaradi. Ko'plab talabalar dastlab bu tizimni murakkab deb o'ylaydi, ammo bir necha oy tizimli o'rganish bilan tilni "his qilish" boshlanadi.

Shuningdek, sarf ilmi VIII asrda (II hijriy asr) shakllana boshlagan. Bu davrda islomiy ilm-fanning gullashi va Qur'onni to'g'ri o'qish zarurati grammatika ilmlarini kuchaytirdi. Al-Xalil ibn Ahmad al-Farohidiy lug'at va she'riyat sohasida asos solgan bo'lsa, uning shogirdi Sibavayh (taxminan 760–796 y.) arab grammatikasining haqiqiy otasi hisoblanadi. Uning "Al-Kitob" asari besh jildlik ulkan ensiklopediya bo'lib, unda sarf va nahv birgalikda chuqur yoritilgan. Sibavayh fors millatiga mansub bo'lishiga qaramay, arab tilini mahalliy arablaridan ham chuqurroq tahlil qilgan. Bu asar bugungi kungacha asosiy manba sifatida qo'llaniladi. Keyingi davrlarda sarf mustaqil ilm sifatida rivojlandi. Ayniqsa, Ibn Hojib (1175–1249) ning "Ash-Shofiya fi at-tasrif" asari sarfga bag'ishlangan eng muhim kitoblardan biri bo'ldi.[2] Unda tasrif qoidalari aniq va tizimli bayon etilgan. Basra va Kufa maktablari o'rtasidagi ilmiy bahs-munozaralar ham bu sohani yanada boyitdi. Basra maktabi qoidalarga qat'iyroq yondashgan bo'lsa, Kufa maktabi ko'proq amaliy va she'riy misollarga asoslangan. Bu raqobat natijasida arab grammatikasi mukammallashdi. Markaziy Osiyo, xususan Movarounnahr hududida arab tilshunosligi alohida yuksak darajaga ko'tarildi. Bu mintaqa olimlari nafaqat arab tilini o'rgandilar, balki uni mahalliy tillar bilan taqqoslab, o'ziga xos maktab yaratdilar. Eng mashhur vakillaridan biri - Mahmud az-Zamaxshariy (1075–1144). Uning "Al-Mufassal fi an-nahv" asari nahv va sarfni birgalikda yoritgan klassik qo'llanma hisoblanadi.[4] Arablar orasida hatto "Agar Zamaxshariy bo'lmaganida, arablar o'z tilini yaxshi bilmas edi" degan ibora tarqalgan. U grammatika bilan birga lug'at va balog'at ilmini ham rivojlantirdi. Bundan tashqari, Mutarriziy, Jomiy va boshqa olimlar ham muhim asarlar qoldirdilar. Movarounnahr maktabi amaliy yondashuvga e'tibor bergani bilan ajralib turadi: ular asarlarini talabalar uchun qulay, misollar bilan boyitilgan holda yozdilar. Bu kitoblar nafaqat o'rta asrlarda, balki hozirgi O'zbekistonda ham arab tili o'qitishda keng qo'llanilmoqda. Mintaqa olimlari Qur'on va hadis sharhlarida sarf qoidalarini faol qo'llaganlar. Shuningdek, sarf ilmi arab grammatikasining poydevorlaridan biri bo'lib, nahv bilan birgalikda tilni to'liq tushunish imkonini beradi. Qur'on matnlarida har bir so'zning shakli muayyan ma'no bildiradi. Masalan, fe'llarning turli vaznlari (baablar) faqat harakat emas, balki kuch, o'zaro ta'sir yoki sababiy ma'nolarni ham ifodalaydi. Tarjima jarayonida sarf bilimsiz to'g'ri ma'no yetkazish qiyin. Zamonaviy davrda sarf ilmining ahamiyati yanada oshdi. Kompyuter lingvistikasi, sun'iy intellekt va avtomatik tarjima tizimlarida morfologik tahlil asosiy o'rin tutadi. O'zbekistonda arab tili o'qitishida klassik asarlar ("Al-Kitob", "Ash-Shofiya", "Al-Mufassal") bilan birga zamonaviy darsliklar ham

TANQIDIY NAZAR, TAHLILY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'OYALAR

qo'llanilmoqda. Albatta, talabalar orasida "sarfni o'rganish qiyin" degan fikr bor, ammo bosqichma-bosqich, misollar bilan o'rganilsa, natija juda yaxshi bo'ladi.[6] Bu ilm nafaqat ilmiy, balki amaliy jihatdan ham juda foydali.

Xulosa. Xulosa sifatida ayta olamizki, sarf ilmi arab tilshunosligining ajralmas qismi bo'lib, tilning ichki mexanizmini ochib beradi. Uning rivoji Sibavayhdan boshlab Movarounnahr olimlarigacha yetib bordi va hozir ham dolzarb. Sarfni yaxshi o'zlashtirish Qur'on va adabiy matnlarni to'g'ri anglashga, tarjima sifatini oshirishga yordam beradi. Kelajakda raqamli texnologiyalar bilan birgalikda bu ilmni o'qitish yanada samarali bo'lishi mumkin.

Foydalanilgan Adabiyotlar

1. Sibavayh Abu Bishr Amr ibn Usmon. Al-Kitob (5 jildlik nashr). Tahqiq: Muhammad Kazim al-Bakka. Beirut: Dar al-Risala al-Alamiyya / Maktabat al-Khanji, 1988.
2. Ibn Hojib, Usmon ibn Umar. Ash-Shofiya fi at-tasrif. Klassik sharhlar bilan.
3. Beirut yoki Qohira nashrlari, XIX–XX asrlar. 100–200 betlik asosiy matn.
4. Mahmud az-Zamaxshariy. Al-Mufasssal fi san'ati-l-i'rob (yoki Al-Mufasssal fi an-nahv). Yozilgan yili: 515 hijriy / 1121–1122 milodiy. (masalan, 1905 yilgi nashr va zamonaviy reprintlar). 300–400 bet.
5. Hulusi Kılıç. "SARF". TDV İslâm Ansiklopedisi. Istanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009. 38-jild yoki tegishli jild, sahifalar: taxminan 100–110 bet oralig'i. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sarf--arap-dili>.
6. Boboqulov I.R. "Arab tilining rivojiga hissa qo'shgan Movarounnahr olimlari va ular yozgan asarlar". Biruni Journal, 2024. 4–9 betlar. <https://birunijournal.uz>.

